

Ambrož Kvartič

Dr. Ambrož Kvartič je leta 2014 doktoriral na Oddelku za etnologijo in kulturno antropologijo na ljubljanski Filozofski fakulteti. Je avtor več znanstvenih in strokovnih razprav s področja folkloristike, leta 2017 pa je izšla njegova pregledna znanstvena monografija o sodobnih povedkah v Sloveniji. Danes dela kot avtor oddaj, scenarist in napovedovalec na RTV Slovenija, sodeluje pri številnih umetniških in raziskovalnih projektih ter piše literaturo za otroke.

DAJTE STAVBI, KAR JI PRIPADA

Šega zazidanja predmetov v stavbe v Šaleški dolini in okolici

Uvod

Med pestro paleto človekovih ritualnih praks, s katerimi si je ta v preteklosti prizadeval misliti svet in osmisliti svoje mesto v njem, predvsem pa nanj vplivati in ga urejati v svojo korist, je tudi zanimiv ritual, s katerim je skušal zagotoviti obstojnost svojih zidanih bivališč – tako v fizičnem kot simbolnem smislu. To je ritual stavbne daritve, praksa obrednega zazidanja posvečenega ali vsakdanjega predmeta v temelje ali stene novozgrajenih objektov. Lahko je šlo tudi za obredno zazidanje (živega) človeka ali živali – v tem primeru govorimo o stavbni žrtvi.

Ritual sega nedoločljivo daleč v preteklost med predkrščanske šege in verovanja, po katerih so te žrtve oziroma daritve vzpostavljale povezavo s svetom onkraj človeškega in pomirjale nadnaravna

bitja oziroma pridobile njihovo naklonjenost, kadar so ljudje s svojim delovanjem posegli v njihov svet. In gradnja zidane stavbe je močan tovrstni poseg – sploh, kadar je šlo za velike, izvedbeno zahtevne objekte, kot so svetišča ali mostovi.

Danes lahko šego stavbne daritve/žrtve v drobcih prepoznamo na treh poljih kulturnega življenja: 1) v pripovedni in pesemski folklori, 2) v mostnih igrah in plesih – na primer otroška igra Ali je kaj trden most, in 3) v sami ohranjeni šegi zazidavanja predmetov v temelje oziroma stene novogradenj.

Raziskovanje slednjega polja nosi metodološke težave. Raziskovalec gre na teren – sploh v manjše, lokalno okolje – opremljen samo s primerjalnim mednarodnim gradivom, ki je že samo po sebi razdrobljeno in razpršeno, ter z zavestjo, da ta šega sicer (verjetno še?) obstaja, da pa je njen poglobitvi namen nekaj trajno skriti. Dokazi o stavbni daritvi so dobesedno zazidani v fizičnih objektih in do njih lahko pridemo le z naključnimi odkritji ob rušenju stavb. Na raziskovalčevo srečo pa so ‚zazidani‘ tudi v redkih, a bogatih pripovedih.

In z brskanjem za slednjimi sem se raziskovalnega dela za besedilo pred vami lotil sam. Glavni prispevek članka je kolaž primerov ritualnega zazidavanja predmetov v stavbe v Šaleški dolini in njeni bližnji okolici, zbranih s krajšim terezenskim raziskovalnim delom poleti in jeseni 2018 ter s pregledom starejšega časopisnega gradiva.¹

Ritual stavbne žrtve

Stavbna daritev je ritual oziroma šega, »/.../ po kateri je treba za vsako novo stavbo neke daritve, če naj bi bila

¹ V članku so predstavljeni zgolj primeri namenskega ritualnega zazidavanja predmeta v novogradnjo. Ker gre pri tem za drugačno ritualno dinamiko, ne obravnavam zazidavanja relikvij svetnikov v cerkveno opremo (oltarji, prižnice, svete stopnice ipd.). Prav tako ne obravnavam primerov ‚stavbnega prekritja‘, kakršno je nedavno veliko arheološko odkritje grobišča pod cerkvijo svetega Martina v Velenju.

trajna in varna.«² To je bilo po nekdanjem verovanju moč doseči s tako imenovano ‚stavbno žrtvijo‘, s čimer se v prvi vrsti razume »/.../ žrtvovanje človeških bitij v temelje gradnje, da bi zidovi trajali; v širšem pomenu se s ‚stavbno žrtvijo‘ razume tudi žrtvovanje živega bitja na splošno; /.../ danes lahko pomeni v večini primerov tudi zazidavo določenih predmetov.«³ S stavbno žrtvijo se je torej zagotovilo trdnost in trajnost stavbe,⁴ predvsem pa pomirilo nadnaravna bitja, v prostor katerih se je z gradnjo poseglo. Zato je bila, gledano širše, ta žrtev nujna zaradi simbolnega povezovanja tostranstva in onostranstva, saj je v mikro kontekstu gradnje stavbe utrjevala in obnavljala red in mir v skupnosti⁵ ter prinašala plodnost.⁶ Ne nazadnje pa je žrtev ustvarila tudi duha, ki je varoval objekt in njegove uporabnike.⁷

Stavbna daritev je v prvi vrsti pomenila žrtvovanje človeka: »Za zagotovitev trajnosti stavbe /.../ mora biti ta ‚oživljena‘, torej prejeti življenje in dušo. Prenos duše pa je mogoč samo z žrtvijo oziroma z nasilno smrtjo. Lahko celo rečemo, da žrtev po smrti še vedno živi, a ne več v svojem fizičnem telesu, pač pa v telesu zgradbe, ki jo je s svojim

² Grafenauer, Ivan, 1957, Človeška stavbna daritev v slovenski narodni pripovedki in pesmi. *Slavistična revija: Časopis za literarno zgodovino in jezik* (10) 1–4: 41–60. Str. 41.

³ Jernejc, Urška, 2006, Konstrukcija svetega prostora in žrtvovanje: romunski Meșterul Manole in ostale balkanske balade o človeški stavbni daritvi. Neobjavljeno diplomsko delo. Ljubljana: Filozofska fakulteta. Str. 19.

⁴ Brewster, Paul G., 1996 (1971), The Foundation Sacrifice Motif in Legend, Folksong, Game and Dance. V: *The Walled-Up Wife: A Casebook*. Alan Dundes, ur. Madison in London: Michigan University Press: 35–62. Str. 36.

⁵ Girard, René, 2006, *Gledam Satana, ki kakor blisk pada z neba*. Ljubljana: KUD Logos. Str. 94.

⁶ Hrobat, Katja, 2010 *Ko baba dvigne krilo: Prostor in čas v folklori Krasa*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani. Str. 103–4.

⁷ Jernejc, navedeno delo. str. 20.

žrtvovanjem oživila.«⁸ Stavbna človeška žrtev je bila največkrat neprostopoljna, žrtvovalo pa se je posameznike, ki so jih identitetni označevalci izločali iz siceršnje družbe kot kužne subjekte. Tako so bili največkrat zazidani vojni ujetniki, kaznjenci ali etnični Drugi, na primer muslimani ali Judje⁹, pa tudi druge ranljive skupine, celo ženske in otroci.¹⁰

Z zazidanjem je bil lahko namesto človeka žrtvovan tudi njegov nadomestek (označevalec), kot je na primer antropomorfna figurica iz različnih materialov,¹¹ ter posameznikova likovna podoba ali celo (v najpoznejši fazi te ritualne prakse) fotografija. Človeka in njegove neposredne reprezentacije so že zgodaj nadomestile tudi živali, pridelki in najrazličnejši drugi žrtveni predmeti.¹²

Obstoj stavbnega žrtvovanja kot dejanske prakse nam potrjujejo tako pisni kot arheološki viri. V Prvi knjigi kraljev jo omenja Sveto pismo (1 Kr 16:32), antični viri pričajo, da je perzijska vojska ob svoje objekte zakopavala grške otroke.¹³ Enak ritual so prakticirala keltska plemena, viri pa navajajo zazidavanje ljudi ali živali v temelje mostov in sakralnih objektov zgodnj srednjeveških mest po vsej Evropi.¹⁴ Načrtna arheološka in naključna restavratorska odkritja okostij v temeljih stavb so zgovorna sama zase.¹⁵ Zanimiv je primer iz Maribora, kjer so leta 1884 pri podiranju hiše naleteli na

⁸ Eliade, Mircea, 1996 (1970), *Master Manole and the Monastery of Argeș V: The Walled-Up Wife: A Casebook*. Alan Dundes, ur. Madison in London: Michigan University Press: 71–94. Str. 83.

⁹ Edsman, Carl-Martin, 1987, *Bridges. V: The Encyclopedia of Religion 2*. Mircea Eliade, ur. New York in London: Macmillan: 310–4. Str. 313.

in

Jezernik, Božidar, 1998, *Dežela, kjer je vse narobe: Prispevki k etnologiji Balkana*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče. Str. 223.

¹⁰ Jernejc, navedeno delo, str. 31–2

¹¹ Brewster, navedeno delo, str. 38.

¹² Za pregled glej: Jernejc, navedeno delo, str. 108–37.

¹³ Grafenauer, navedeno delo, str. 41.

¹⁴ Brewster, navedeno delo, str. 36.

¹⁵ Za pregled glej: Grafenauer, navedeno delo, str. 41–3.

posušeno mačje truplo in nekaj kovancev. Časopis Slovenski narod je dogodek komentiral z besedami: »/.../ mačka je velika posebnost. Zazidali so jo najbrž vražni ljudje iz praznovernih uzrokov.«¹⁶

Ritual stavbnega žrtvovanja živega bitja naj bi ob koncu 19. stoletja že povsem izginil na vsej globalni ravni. Takrat lahko namreč v časopisih zasledimo zadnje, tudi že zelo posredne omembe stavbnih žrtev, predvsem v povezavi z ugrabitvami ljudi, za katere je bilo za vzrok navedena domneva o njihovem zazidanju.¹⁷ Zadnje takšno poročilo o domnevni človeški stavbni žrtvi na Balkanu je iz leta 1890.¹⁸ Še danes pa je ponekod prisotno prepričanje, da obiskovanje gradbišč, dokler stavba ni zgrajena, prinaša nesrečo – ob tem se namreč lahko zgodi, da na gradbišče pade tvoja senca, s čimer postaneš simbolni ujetnik stavbe, torej prava stavbna žrtev.

Pripovedna in pesemska folklor o stavbni žrtvi

Čeprav je ritualna praksa stavbnega žrtvovanja (ljudi) danes povsem izginila, pa se je ohranila v širokem naboru mednarodnega pripovednega in pesemskega folklornega gradiva.¹⁹ »Tako govori škotska legenda o svetem Columbi, ki je ukazal pokopati svetega Orana živega pod temelje njegovega samostana, da bi s tem žrtvenim dejanjem pomiril demonske duhove, ki so grozili porušiti vse, kar se je podnevi zgradilo. Neka italijanska legenda poroča o mostu, ki se je zmeraj znova podrl. Naposled so vzdali vanj ženo mostnega moj-

¹⁶ Nepodpisano, 1884, 271-letna mačka. *Slovenski narod*, 14. avgust 1884, str. 4.

¹⁷ Jernejc, navedeno delo, str. 36–7.

¹⁸ Jezernik, navedeno delo, str. 233.

¹⁹ Za pregled glej: Parpulova-Gribble, Lyubomira, 1996, *The Ballad of The Walled-Up Wife: Its Structure and Semantics. V: The Walled-Up Wife: A Casebook*. Alan Dundes, ur. Madison in London: Michigan University Press: 169–84. Str. 172.

stra, ki je izdihnila dušo preklinjaje: »Kot cvetlično steblo naj se zanaprej ziblje ta most.«²⁰ Raziskovalci so v evropskem prostoru gradivo z motivom stavbne žrtve zapisovali v Skandinaviji, na Baltiku, v Rusiji in Ukrajini, Nemčiji, Franciji, na Britanskem otočju in v Španiji,²¹ zunaj Evrope pa v Indiji in Iranu²² ter zunaj indoevropskega prostora, v Turčiji, srednji Ameriki, na Tihomorskih otočjih ter na Kitajskem in Japonskem.²³ Nekatere pripovedi severnoameriških plemen pred stikom z Evropejci vsebujejo motiv, po katerem bobri pri konstrukciji jezov vanje »vzidajo« svoje mladiče, kar naj bi jez utrdilo in ga naredilo odpornega proti poplavam.²⁴

Navezovanje na stavbno žrtev je prisotno tudi v slovenskem pripovednem prostoru. Jakob Kelemina je zapisal poročilo o pokopu živega dečka Števeka, starega sedem let, v nasip na bregu narasle reke Mure, s čimer naj bi jo pomirili in tako rešili vas pred poplavo.²⁵

Tudi Šaleška dolina ima svoj primer pripovednega gradiva, katerega osrednji motiv je zazidana stavbna žrtev – konkretno zazidana deklica ali (pogosteje) nuna. Povedke so lokalizirane na grad Turn v Škalah, zbiralci pa so zabeležili

²⁰ Orel, Boris, 1936, *Mitos o Mostu*. V: *Slovenske narodoslovne študije: tri obredja iz Bele Krajine*. France Marolt, ur. Ljubljana: Glasbena matica: 74–95. Str. 83.

²¹ Eliade, navedeno delo, str. 82.

²² Dundes, Alan, 1995, *Hoe Indic Parallels to the Ballad of the 'Walled-Up Wife' Reveal the Pitfalls of Parochial Nationalistic Folkloristics*. *Journal of American Folklore* 427: 38–53.

²³ Eliade, navedeno delo, str. 82.

²⁴ Chamberlain, Alexander F., 1911, *The Beaver and 'Foundation Sacrifice'*. *Folklore* (22)2: 235.

²⁵ Kelemina, Jakob, 1997 (1930), *Bajke in pripovedke slovenskega ljudstva z mitološkim uvodom*. Bilje: Založništvo Humar. Str. 259–60.

in

Kropej, Monika, 2011, *Folk Storytelling between Fiction and Tradition: The Walled-Up Wife and Other Construction Legends*. *Studia Mythologica Slavica* XIV: 61–86. Str. 69.

več njenih različic:²⁶

»Spominjam se, kako so mi pripovedovali takratni stanovalci, ko sem se priselila na Turn. Ne bi mogla reči, da je kje v gradu strašilo. Bali pa so se zazidane nune. So rekli, da je bila živa zazidana. Bile so kosti, videli so se lasje in rožni venec ter ostanki obleke. Tisti, ta prvi stanovalci po vojni, so pripovedovali, da so to videli. Ne vem, zakaj so jo zazidali. Ona je stala noter, v majhnem, temnem prostoru pri kuhinji, kjer so imeli drva za kurjavo, prej pa mogoče kaj drugega. Kuhinja v pritličju je bila takoj na levo od glavnega grajskega vhoda. Tam ni hotel nihče stanovati, čeprav potem seveda so. Vsakič, ko so hoteli pozidati zid do vrha, se je tisti zid podrl. To sem jaz slišala pripovedovati.«²⁷

»Stara mama nam je tud kako stvar povedla; al je zvedla u gostilni kako stvar in nas pol (tja, kjer je strašilo) ... niso pustili. Je blo tam za ljudi preveč preklestva in tudi ljudi je blo strah ... Isto je blo na Turnu ... so nam povedli, da je tam en graščak dal svojo hčerko živo zazidat u zid, to je bla ta bajka, da bi pa blo to mende res in to se je tud čulo, da zato tam straši ... Ko so se Romi selili na Turn in R. se mi enkrat potoži, da je tu neko prekletstvo in da čujejo dekliški jok, kričanje in ni nobenega nikjer ... in njih je blo groza – tudi moške ... R. je seveda pol zvedla za staro zgodbo o tem, de je eden tam zazidan. /.../«²⁸

²⁶ Pripovedni motiv, lokaliziran na Turn, na kratko izpostavi tudi zgodovinar Janko Orožen: 1996, O gradovih in graščinah ob Paki in v Šaleški dolini. V: *Razprave-presoje-akcenti: Zbornik 1995–96*, Ivo Stropnik, ur. Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika in Založništvo Pozoj. Str. 41.

²⁷ Poles, Špela, 2012, Utrinki iz življenja na gradu Turn sredi 20. stoletja. V: *Škalske zgodbe: Zbornik*, Hudales, Jože in Verica Pogačar, ur. Škale: REVIVAS. Str. 96.

²⁸ Hudales, Jože, 2012, Škalske zgod(b)ovine in škalske identitete. V: *Škalske zgodbe*, Jože Hudales in Verica Pogačar, ur. Škale: REVIVAS. Str.: 17.

Jože Hudales na tem mestu na kratko predstavi tudi širši (tudi mednarodni) okvir šege stavbne daritve in stavbne žrtve. Ob tem izpostavi nekaj primerov ter navede deli Marije Stanonik in Davorina Nemaniča, ki ju sam v tem članku nisem izpostavil.

»V prostoru levo od glavnega vhoda naj bi bila v temnem kotu stoje živa zazidana nuna, ker je imela otroka. Včasih so se še videle njene kosti in gube blaga od obleke. V kleti je menda še danes otroški nagrobnik.«²⁹

Motiv vzd(av)anja je najbolje opisan in raziskan v baladnem pesništvu.³⁰ Balado, ki predstavlja tragično usodo graditelja ali njegove žene, ki ju zazidajo v temelje novih markantnih objektov (npr.: cerkev, most), so v Evropo iz Indije najverjetneje prinesli Romi,³¹ ki so bili, zanimivo, v evropskem kulturnem okolju pogosto zidarji; je pa njen razvoj lahko tudi poligenetski. Razširjena je (bila) predvsem po jugovzhodu Evrope: med najbolj znanimi primeri je balada o mojstru Mánolu iz Romunije,³² raziskovalci pa so jih zapisali tudi v Bolgariji, na Madžarskem, v Grčiji, na Kavkazu ter po celotnem zahodnem Balkanu.³³ Vuk Karadžić je tako zabeležil in leta 1815 objavil³⁴ balado o izgradnji utrdbe Skadar.³⁵ Po baladnem gradivu naj bi bili ljudje zazidani tudi v veličastnem, skoraj dvesto metrov dolgem mostu Mehmeda paše Sokolovića čez reko Drino v bosanskem mestu Višegrad, ki naj bi se pred tem sedem let zapored podiral, dokler niso vodne vile graditeljem svetovale, naj vanj vzdajajo dvojčka, brata in sestro Stojó in Ostoja.³⁶ Človeška žrtev naj bi bila

²⁹ Poles, Špela, in Rok Poles, 2011 *Pozojeva grajska pot okoli Velenja*. Velenje: Mestna občina Velenje. Str. 52.

Glej tudi:

Hudales, Jože in Ivo Stropnik, ur., 1991, *Mlinškovo berilo: (i)zbrani etnološki in slovstveni zapiski*. Velenje: Kulturni Center Ivana Napotnika. Str. 58.

³⁰ Za podrobnejši pregled glej: Kropelj, navedeno delo, str. 62–9.

³¹ Dundes, navedeno delo.

³² Jernejc, navedeno delo, str. 38–41.

³³ Kropelj, navedeno delo, str. 65.

³⁴ Karadžić, Vuk, 1996 (1815), *The Building of Skadar. V: The Walled-Up Wife: A Casebook*. Alan Dundes, ur. Madison in London: Michigan University Press. Str. 35–62.

³⁵ Današnja Albanija.

³⁶ Isti motiv je v svojem najbolj znanem delu *Most na Drini* uporabil tudi Ivo Andrić.

potrebna tudi za izgradnjo znamenitega kamnitega mostu čez Neretvo v Mostarju.³⁷ Poleg Skadarja pa so balade lokalizirane še drugod po ozemlju današnje Albanije.³⁸

Naslednji pomembni element folklornega gradiva, v katerem prepoznavamo elemente stavbne daritve, je mednarodni pravljичni tip, poimenovan Žrtev na mostu (AaTh/ATU 1191).³⁹ Osrednji lik tega tipa je zlo nadnaravno bitje, najpogostejše hudič, ki ponoči poruši vse, kar je bilo sezidanega čez dan, dokler mu graditelj ne obljubi daritve (žrtve) v zameno za pomoč pri gradnji oziroma za zagotovilo, da se most med gradnjo in ko bo zgrajen, ne bo več rušil.⁴⁰ Kontekstualno-interpretacijsko ta motiv ustreza funkciji pomiritve nadnaravnih bitij, saj je s krščanstvom njihove vloge in funkcijo začel prevzemati prav hudič.⁴¹ Ena od različic tega pravljичnega tipa vsebuje dogovor, da hudič dobi dušo prvega človeka, ki bo prečkal novi most ali vstopil v novozgrajeno hišo. Vendar pa ljudje hudiča ukanijo in je namesto človeka prvo, kar prečka most, žival, kotaleči se hlebec kruha ali kaj podobnega, kar zamenja človeško žrtev. Ta motiv (tip) lahko v slovenski pripovedni tradiciji zasledimo že v baročnih pridigah Janeza Svetokriškega,⁴² ustrežajoče mlajše pripovedi pa so se med drugim lokalizirale v Rožu na avstrijskem Koroškem,⁴³

³⁷ Jezernik, navedeno delo, str. 233.

³⁸ Raymond, Richard C., 2006, Albania Immured: Rozafa, Kadare, and the Sacrifice of Truth. *South Atlantic Review* (71)4: 62–77.

³⁹ Za pregled tovrstnega gradiva glej: Kroje, navedeno delo, str. 73–6.

⁴⁰ Motiv je v svoji kratki mladinski pripovedi z naslovom *Maček in vrag* uporabil tudi James Joyce.

⁴¹ Valk, Ülo, 2001, *The Black Gentleman: Manifestations of the Devil in Estonian Folk Religion*. Helsinki: Soumalainen Tiedeakatemia (Academia Scientiarum Fennica). Str. 21–2.

⁴² Stanonik, Marija, 2009, *Zgodovina slovenske slovstvene folklore: Od srednjega veka do sodobnosti*. Ljubljana: Slovenska Matica. Str. 84. Stanonikova ob motivu zapiše, da lahko v njem »/.../ zaslutimo antični vir zgodb.«

⁴³ Kroje, Monika, 2003, Po sledih ljudskega pripovedništva v Rožu. *Traditiones* (32)1: 57–82. Str. 68–70.

v Stari Fužini v Bohinju⁴⁴, na Trnovski planoti⁴⁵ in drugje, razberemo pa ga lahko tudi iz ledinskih in krajevnih imen.⁴⁶ Enake vsebine so prepoznavne tudi v slovenskem tradicionalnem baladnem pesništvu,⁴⁷ povezanem z legendami o svetem Bolfenku oziroma Volbenku.⁴⁸

Posredne vsebinske vzporednice z naštetim gradivom o stavbni žrtvi lahko najdemo tudi v znanem motivu povedk o ‚arhitektovem/gradbenikovem samomoru‘,⁴⁹ ki sicer ne predstavi motiva zazidanja, vseeno pa stavba dobi žrtev, zaradi katere se gradnja lahko zaključi. Bogat repertoar pripovedne in pesemske folklore o stavbni žrtvi zaokrožuje sodobno pripovedno gradivo, natančneje sodobne povedke o delavcih, (po nesreči) zazidanih v avtocestne viadukte, jezove in velike športne objekte. O tem – skupaj s predstavljenimi primeri gradiva in njihovo interpretacijo – podrobneje pišem na drugem mestu.⁵⁰

Šega zazidavanja predmetov v Šaleški dolini in okolici

Hiše in gospodarska poslopja

Če je (človeška) stavbna žrtev že dolgo izumrla praksa, pa je bila šega vzidavanja različnih predmetov v temelje oziroma zidove zasebnih novogradenj (hiš in gospodarskih

⁴⁴ Cvetek, Marija, 1993, *Naš voča so včas zapodval: bohinjske pravljajce*. Ljubljana: Kmečki Glas. Str. 178–80.

⁴⁵ Černigoj, Franc, 1988, Javorov hudič. Ljubljana: *Kmečki glas*. Str. 130.

⁴⁶ Kropelj 2011, navedeno delo, str. 73–4.

⁴⁷ Kumer, Zmaga, Milko Matičetov, Boris Merhar in Valens Vodušek, ur., 1970, *Slovenske ljudske pesmi: Pripovedne pesmi (prva knjiga)*. Ljubljana: Slovenska matica. Str. 241 in 289–90.

⁴⁸ Kropelj 2011, navedeno delo, str. 76–81.

⁴⁹ Glej na primer: Brunvand, Jan Harold, 1989, *Curses! Broiled Again: The Hottest Urban Legends Going*. New York in London: W. W. Norton & Company. Str. 253–8.

⁵⁰ Kvartič, Ambrož, 2017, *Pa se je to res zgodilo?: Sodobne povedke v Sloveniji*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete. Str. 44–54.

objektov) – torej stavbna daritev – na Slovenskem prisotna in razširjena še vsaj v prvi polovici dvajsetega stoletja. To lahko najprej razberemo iz zapisov zbiralcev narodopisnega gradiva. Tako lahko na primer iz zapiskov Frana Mlinška izvemo, da je bilo v Mozirju v dvajsetih letih 20. stoletja pri zidanju ,treba‘:

»/.../ vzdati v temeljni kamen steklenico (kozarec) blagoslovljene vode, in sicer na desni vogal pročelja, da ostane hiša v božjem imenu, da ne straši, da se ne podre ali kako drugače ne poškoduje.«⁵¹

Iz drugih zapisov izvemo, da se je za zazidano stavbno daritev lahko uporabilo križec ali kak drugi religiozni predmeti, hrana in pijača (na primer žganje) ter denar.⁵² Ker seveda govorimo o ritualnem zazidanju predmetov, lahko tovrstno daritev nekoč – v času, ko je imel les v stavbarstvu še veliko pomembnejšo vlogo – iščemo le v povezavi z zidanimi elementi stavb, torej temelji, zidanimi stenami ter v pečeh oziroma črni kuhinji. Ta podatek je bilo tudi izhodišče za vprašanja pri terenskem raziskovalnem delu in, sodeč po pripovedih, je bila ta šega v preteklosti vselej prisotna tudi v Šaleški dolini in njeni širši okolici. Spodaj objavljeni primeri govorijo o stavbah (po vrsti) na Malem Vrhu, v Slatinah, na Ravnah pri Šoštanju in v Mali Pirešici:

S: /.../ se pa spomnem, tam kr po vojni – no, pred vojno že pravzaprav. Je bla še črna kuhinja. Pol so pa tudi rekli – vem, da še star ata je rekel – je rekel, da so noter v peči v enem kotu najdlji en tist ... lonec, a veš, litoželezni. Pa da je blo nekaj napisano. Sam ko je pa blo v peči noter, čist v kotu noter, pa tisto niso mogli prečitat. Neki je blo napisano tudi, sam niso mogli ugotovit, kaj je bilo napisano. Blo je pa t'kle v krušni peči, čist t'kle v desnem kotu je bil en tak – sej se spo-

⁵¹ Hudales in Stropnik, navedeno delo, str. 19.

⁵² Möderndorfer, Vinko, 1946, *Verovanja, uvere in običaji Slovencev (Narodopisno gradivo): Peta knjiga – Borba za pridobivanje vsakdanjega kruha*. Celje: Družba sv. Mohorja. Str. 79–81.

*mneš, ko so t'kle po muzejih tisti litoželezni lonci. Pa so ga tam v tisti eni luknji [našli]. To se pa spomnem, ko je še star ata pravil, da so hotli se prepričat, kaj bi pisalo, sam je blo že tolk uničeno, da niso mogli ugotovit, kaj je blo napisano.*⁵³

S: V naši stari črni kuhinji so bile noter v peč zazidane tiste pare aluminjaste. Pač kao za srečo, al k'k. To je bil neki, tist aluminjast dnar. To je blo iz, kaj pa ti js vem, ko so bli dinarji ta stari jugoslovanski, a ne. Je blo noter v podnu neki, ja. Tisti, ki so takrat zidali peč, so pač kao za srečo vrgli par kovancev noter pa pol tud to zazidal.

S: Ko smo tule dol štalo rihtali, pa smo del ene stene podirali – čuj in smo tam najdli eno flašo noter ... šnopsa. A ne. Veš de, pol smo pa ... nismo vedli, da je noter v steni kej, pa smo s t'timi mašinami podirali. No, pa se flaša pr tem razbije, pa je zadišelo, j's ti povem! (smeh) /.../ Pa ne vem, kdo ga je taj dal. Pa tud ate ni glih vedel, k'k bi naj tisto noter p'ršlo.

S: Tule dol, ko so avtocesto gradili, je pa en gospodar zemljo prodal, pa mislim, da so obnavljali marof, pa nekej rušli, pa so najdli noter en tak star dnar. Ka je blo noter – bi pa moral še vprašat /.../ verjetno, da t'ti stari dinarji, pa to.

Naključna odkritja zazidanih predmetov ali pripovedi iz druge roke (na primer družinska zgodovina) so glavni stik sodobnih sogovornikov te šege; ne pa tudi izključni. Nekateri so zazidavo predmeta (z ritualnim značajem) izvedli med gradnjo svoje hiše v drugi polovici 20. stoletja. Na primer sogovornik iz Šmartnega ob Paki:

S: Smo samí gradili, k' denarja ni b'lo, a veš, da bi zidarja plač'val. No en'ga sem jem'l t'k ... ampak v glav-

⁵³ V transkriptih na terenu posnetih pogovorov ,S' označuje sogovornika, ,R' pa raziskovalca.

nem smo pa sami. /.../ Pol smo pa tul, ko smo naredili t'tle une, sem se pa odločil, sem pa začel razmišljat, kaj pa če bi t'le ... t'tle denar, boh ve k'k bo kaj čez petdeset let al' pa čez ... še delj, a ne [vreden]. A še bo t'k al' ne bo. Sm pa reku, bom pa ... en tak kozar'c sem dobil – ne vem, al je bil od hrena al od česa je bil tist' kozarc. Pol sem pa not nafilal od pet par pa do pet tisoč. Tedej so bili: pet par je blo, pa je bil en dinar; pol sta bla dva dinarja, pol je blo pet dinarjev, pol je blo deset dinarjev, dvajset dinarjev, petdeset dinarjev, sto dinarjev, pol pa jurja, pol pa največ je bil pa pet jurjev tekrat. (smeh)

R: In to je šlo vse v kozarec?

S: To je šlo vse v kozarec. Pol sem pa napisal letnico tisoč devetsto sedemdeset. A je bil petnajsti junij? ... Poleti vem, da je bilo, ko smo tule delal'. Sem reku; tule bomo pa noter dal', ko bo kir bajto začel popravljat, pa tole, pa bo videl. Pol sem še napisal zraven, kolk je bil vreden takrat tist dinar – kaj si za njega dobil. /.../

No, pol sem pa mislu, da bojo vidli pol, ko bojo t'to bajto podiral, pa bojo vidl, kaj sem napisal. Datum, letnico, vse kolk si dobil za tist denar; j'l.

R: In to je še zdej zazidano?

S: To je še zdej zazidano noter. Ko bojo pa podiral, bojo pa vidl. Al pa ko bojo razdiral kej (smeh), bojo pa vidl, k'k je blo sedemdesetega leta.

R: In to, da bi to stvar zazidali, je bila vaša ideja?

S: Ja, j's sem si pač to t'k zamislil. No, j's sem starejše ljudi že poslušal, da so kje razkopaval, pa so najdl kako sporočilo al pa kej takega. Pol sem pa mislu – bom pa jaz tud t'k naredil. Naj imajo zanamci mičken pol – pač to, kaka je vrednost bla, pa kaj si dobil za tiste dinarje.

R: Se pravi, vi tega ne boste več ven jemali?

S: Ne (smeh)

R: *Pa vaša družina ve, da je tamle noter nekaj?*

S: *Ja vejo, vejo, vejo. Ja, je taka družinska zgodba. Sem rekel: »Ko bote razkopavali, bo tule noter.«*

Zgornja pripoved med drugim namiguje na enega od pomembnih razlogov za to, da je ta šega v drugi polovici 20. stoletja postala zelo redka. Od 70. ali 80. let naprej so bili namreč z razvojem gradbenih in drugih storitvenih podjetij uporabniki (zasebnih) stavb – torej ‚uporabniki učinkov‘ rituala – vse redkeje neposredno (fizično) vključeni v njeno gradnjo.

Zidarji

Imamo pa na drugi strani še en zanimiv spregledan vidik stavbne daritve – kadar gre pri zazidanju predmeta za neke vrste zidarjev/gradbenikov ‚osebni podpis‘. Po pripovedovanju upokojenega zidarja iz Letuša, ki je v dolgoletni karieri sodeloval pri gradnji številnih bivanjskih, upravnih in poslovnih objektov v Šaleški ter Zgornji in Spodnji Savinjski dolini, lahko sklepamo, ta šega oziroma praksa med zidarji nikakor ni bila redka:

S: *Kar nekaj let je že, sem delal tamle gor u ... k'k se reče? ... u Radegundi eno kapelo. Kapel pri raznih kmetih sem zdejele zadnje cajte kar dost naredil. Prej ne – pač tiste cajte je bil komunizem, niti nisi smel, niti ni se dalo to, niti ne nč. No tedej sem pa kr dost to ... in tam gor sem zazidal noter – v eno plastenko noter ... sem vse napisal: Kir [zidar] sem, pa k'k, pa kaj, pa kdaj, pa kaka kapela je prej tam stala. Pa to noben ni vedel. /.../ Sem k'r tam od cementa odtrgal, od vreče dol papir, vse naštrihal gor, ga zvil, noter v tisto plastenko noter spravil, pa zazidal – stvar rešena (smeh). Pa upam, da je še zdej tista stvar noter zazidana. /.../ Pa sem tud – kje sem kej – tamle v Podgori sem tud eno [kapelo] delal. Je bla zlo zlo boga, pa seveda ... sem jo pač naredil – to je blo zdejele, kaj pa vem ... to*

je blo kakih štirinajst, petnajst let nazaj. /.../ No, v glavnem, tam not sem tud zazidal, pa napisal, k'k pa kaj, pa noter dal, pa ... Zdej ne vem, kdaj se bo kej odkrilo, to ne vem. Al' pa tud' ne. Mogoče enkrat se bo (smeh). /.../

S: Sem pa sam, ko ni blo lastnika kje t'k okol, sem hiter tam en papir utrgal, mal napisal, pa dal v kako luknjo od cigla, pa zafrkal.⁵⁴

R: Tudi pri bajtah?

S: Tudi ja, pri enih parih sem to naredil. Pač nisem ne vem kaj – sem pač zidar ta pa ta, iz Letuša, delam celo bajto ... (z gesto nakaže vstavljanje listka v votel zidak) tule noter v t'to luknjo zataknu, pa zafrkal. Pa tamle v Šmartnem pri enem sem tud kr dost delal. /.../ Tam sem pač napisal, kdo je to delal ... pa je bla glih ena taka luknja noter – ne vem, mogoče ena taka (z rokama pokaže velikost luknje), da sem eno plastično t'to pollitrsko platenko [lahko vstavil]. Napisal noter ... Zdej ka sem kej vse (razmišlja) Kir je to delal, pa kirga leta, pa kaj vse sem že delal, pa kaj še name-ravam naredit, vse. Vse to sem napisal, noter v tisto platenko zaprl, noter v tisto luknjo – pa sem tisto s foliji menda pokril, ker sem moral pol zabetonirat. Zdej bohve kdaj bojo to rušli pa razkopavali pa – ne vem – mogoče kej našli tisto platenko noter, pa se spraševali: »Bogsigavedi, kdo je bil to!«

R: Koliko bajt ima torej en tak vaš listek noter zazidan?

S: Pjeh, to ne vem glih, zdej da bi čist v vsako dal, tist nisem, kje pa. Ampak sem pa ene parkrat to naredil /.../ Sem pa delal tamle dol (pokaže v smeri Gore Oljke) pri enmu. Tist me je hotel nekej zajebavat, pa to. Pol sem pa rekel: »Čaki mal, boš ti videl!« Pol sem pa tam tud neki napisal, pa dal noter – (obotavljajoče) ne vem, ne vem kaj sem vse pač ga spalamudu – v glav-

⁵⁴ Zidarski žargonski izraz za zapolnjenje vrzeli z malto.

nem, da sem mu pol še napisal tam zraven. Sem pa k'r tam od tistga apna /.../ utrgal – svinčnik, napisal, zvil. Vem, da sem tamle noter t'kle pri oknu, od dnevne pri oknu noter – ko je bil un ristov'c cigu⁵⁵ še, ristov'c se je reklo, ki je mel takšne štir luknje je mel skoz, pa sam obod, notri pa so ble pregrade take, v tistem ciglu noter. In sem tam noter porinu eno šibro zraven, pr oknu tukej, pr špaleti⁵⁶ – pa je še zdej noter.

R: A kako bolj hudo sporočilo, al kaj?

S: Ja, sem pač napisal, da me ne zajebavat, pa ne me jebat, pa ne vem kaj. V glavnem tam nekej sem našrekal gor (smeh), pa tam noter vtaknil. Vidu t'k ni – on, je šel pač po material, j's pa sem to hiter napisal, pa sem si mislu: »Sej tule ne boš [našel]. « Razen če bi, ne vem, da bi okne menjaval, pa da bi se kej okrušlo – mogoče bi lahk našel tam noter, češ da bi padla tista šib'rca stran pa da je tam noter en papir, a ne. Sigurno bi ga pogledal. Pa na suhem noter to počaka tud sto let lahko. T'k da je blo to k'r zanimivo svoje cajte (smeh).

Skozi prizmo rituala stavbne žrtve je zanimiva tudi starejša na Slovenskem prisotna zidarska šega, imenovana *zažnuranje* (po žnuri, zidarski vrvici) ali *oplajbanje* (po *plajbi*, zidarskemu grezilu), pri kateri so zidarji na gradbišču novega objekta ujeli naključnega mimoidočega, ga dejansko (na primer z vrvjo) ali simbolično zvezali in mu onemogočili odhod, dokler prisotnim ni plačal pijače ali se kako drugače ,odzidal'.⁵⁷ Šego so še v desetletjih po drugi svetovni vojni poznali tudi zidarji v Šaleški dolini in okolici:

S: To [gradbišče] ni blo nič zapreto dol, je dostkrat prišel kir iskat zidarje, za sebe, a ne. Pol pa tam, k'ker je prišel tja – seveda: »U, lej tamle eden gre! Zdejle ga pa

⁵⁵ Vrsta zidakov.

⁵⁶ Ploskev, ki omejuje odprtino oken oz. vrat v debelini stene.

⁵⁷ Möderndorfer, navedeno delo, str. 80.

bomo oplajbal'!« Pa so bli t'ti leseni metri, solštahi,⁵⁸ ne taki kot dans, taki, ko jih potegneš ven – leseni metri. Ga je [zidar] hiter raztegnil, mu ga je vrgel za vrat, t'kle ga dal skupaj (z gesto dveh rok pokaže ‚zanko‘ okrog mojega vratu – op. av.): »Kolk daš za pijačo! Pol se bomo pa naprej menli!«. Pa je drug pršu zraven: »Ja! – če ne, te pa užgem!« Ker so bli ponavadi že tud mal pijani, a ne. No, to je blo taprvo. Pol pa [uje-ti]: »Ja, seveda! Dam, dam, ni problema. Kolk?« Pol pa dostikrat je kir mel ... je kak mel mal več denarja, al pa tistga drobiža, pa če je imel – no pač, k'ker je blo [je rekel]: »Tolkle mam.« »Ni problema!« Je [zidar] vzel meter dol, ga zložil, dal v žep – v redu.

Gradovi

Pripovedni motiv o zazidani nuni, lokaliziran na grad Turn, je že bil omenjen. Jože Hudales v uvodni besedi k zborniku Škalske zgodbe ob tem pripovednem gradivu razmišlja, da bi lahko bilo posredni dokaz za starejši objekt, na katerem je grad Turn nastal, česar pa ni mogoče potrditi.⁵⁹

Arheološko raziskovalno delo pa je potrdilo stavbno daritev na gradu Kacenštajn v Florjanu pri Šoštanju. Tam so med izkopavanji leta 1995 odkrili podkev, ki je bila položena v temelje obrambnega stolpa »/.../ za srečo.«⁶⁰

⁵⁸ Lesen zložljiv zidarski meter.

⁵⁹ Hudales, Jože, 2012, 'Škalske zgod(b)ovine in škalske identitete'. V: *Škalske zgodbe*, Jože Hudales in Verica Pogačar, ur. Škale: REVIVAS. Str.: 17.

⁶⁰ Brišnik, Danijela, 1996, Arheološki paberki Šaleške doline. V: *Razprave – Presoje – Akcenti*, Ivo Stropnik, ur. Velenje: Kulturni center Ivana Napotnika: 297–320. Str. 313.

in

Brišnik Danijela, 2006, Razvaline gradu Kacenštajn /.../ – poročilo EŠD: 4338. V: *Varstvo spomenikov: Poročila*, Ribnikar, Biserka, ur. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturnih spomenikov Slovenije: 45–6. Str. 46.

Sakralna znamenja

Na križišču gozdnih pešpoti na Malem Kožlju stoji Makova kapela. Leta 1947 jo je neuspešno skušal razstreliti neznanec, pri čemer je v temeljih kapele nastala odprtina, v kateri so njeni takratni lastniki našli prazno skodelico s pokrovčkom. Ob odkritju so domnevali: »/.../ da so bili v posodi podatki o postavitvi kapele ali pa morda denar.«⁶¹ Omenjena odprtina na kapeli danes ni več vidna.

Makova kapela na Malem Kožlju. Foto: Ambrož Kvartič, 2019.

Na križišču poti v bolj strnjenem delu Prelske stoji Gorjančeva kapela. Staro kapelo, ki je stala še bliže cesti kot sodobna, so zaradi dotrajanosti leta 1992 podrli. »Ob podiranju zidov stare kapele so med gradbenim materialom našli popisan, a že nečitljiv list papirja.«⁶²

⁶¹ Knežević, Stojan, 2018, *Sakralna znamenja Šaleške doline: Vsako ima svojo zgodbo*. Velenje: Muzej Velenje. Str. 26.

⁶² Knežević, navedeno delo, str. 41.

S stavbno daritvijo lahko povežemo tudi pripoved o Bačovnikovem kužnem znamenju v Belih Vodah, ob katerem je nekdanj vodila pešpot iz Šoštanja: »Pod znamenje naj bi predniki Bačovnikovega posestva za daritev zakopali zlatnike. Zaklada še nihče ni poskusil izkopati, lastnik pa pravi, da ga tudi nihče ne bo.«⁶³ Pripoved o zakladu poleg daritve vsebuje tudi elemente pripovednega repertoarja, o katerem sem pisal v prejšnji izdaji Šaleških razgledov.⁶⁴

Gasilski dom Velenje

Velenjski gasilci, katerih institucionalni začetki segajo v leto 1897, ko je bila v Velenju ustanovljena gasilska skupina, so leta 1935 začeli izvajati aktivnosti, da bi v kraju zgradili nov gasilski dom. Najprej so za 12.000 dinarjev kupili zemljišče na Celjski cesti 34 (na križišču današnjih Cest Talcev in Františka Foita). Člani društva in številni prebivalci doline so ob tem prostovoljno prispevali denar in kasneje ob sami gradnji tudi material. Temeljni kamen so položili 29. avgusta 1937.⁶⁵

V zapisniku društva o pripravih na ta dogodek med drugim beremo:

»Blagoslovitev se vrši na sledeči način:

Nabavi se pola pergamentnega papirja, na katerem bo pod primernim besedilom podpisan cel odbor. Na istem bodo podpisi tudi vseh, ki bodo darovali ta kamen.

⁶³ Knežević, navedeno delo, str. 60.

⁶⁴ Kvartič, Ambrož, 2017, Lov na Šaleške zaklade: Lokalne manifestacije pripovedne ostenzije. V: *Šaleški razgledi 15*. Silvo Grmovšek, Jože Hudales in Tone Ravnikar, ur. Velenje: Knjižnica Velenje: 103–36.

⁶⁵ Sprva je bil načrtovani datum blagoslova temeljnega kamna 22. avgust, vendar so prireditve zaradi slabega vremena odpovedali in jo premaknili za en teden. Tudi 29. avgusta je bilo slabo vreme, a so dogodek z zazidanjem spominske listine vseeno izpeljali. Na samem pergamentu je zapisan datum 22. avgust, kar je verjetno tudi glavni razlog, da se v številnih virih pojavlja napačen datum blagoslova

(glej npr.: Bilten, 1987, *90 let gasilskega društva Titovo Velenje*: 1897 – 1987. Velenje: GD Titovo Velenje. Str. 18–9; Bilten, 2017, Spominski bilten ob 120-letnici PGD Velenje. Velenje: PGD Velenje. Str. 32.).

/.../ Pergamentni papir z [sic] podpisi se vloži v pločevinasto škatljo [sic], ki se vzida v odprtino, pripravljeno v temelju.»⁶⁶

Lokacija v temelje starega velenjskega gasilskega doma vzdane spominske listine. Fotografijo hrani Franc Pečecnik.

V temelje objekta so na dan blagoslova temeljnega kamna vzdali kovinsko valjasto posodo (*futrolo*), v kateri je bila pergamentna listina. Nanjo so zapisali takratne članke upravnega odbora velenjskega gasilskega društva ter seznam imen darovalcev skupaj z zneski, ki so jih prispevali. Med slednjimi je moč prepoznati velenjske (in širše šaleške) trgovce in obrtnike, tudi kmete, pa Walterja Vošnjaka, enega od dveh zadnjih lastnikov šoštanske usnjarne, in grofa Coroninija-Cronberga, lastnika Velenjskega gradu. Sodeč po dokumentaciji društva je za gasilski dom 1000 dinarjev daro-

⁶⁶ Zapisnik, 1937, Prostovoljno gasilsko društvo Velenje – mesto: Knjiga zapisnikov sej upravnega odbora od leta 1937 do leta 1953. Velenje: Neobjavljeno arhivsko gradivo.

val tudi ban Dravske banovine Marko Natlačen, ki pa ga med zapisanimi imeni ni.

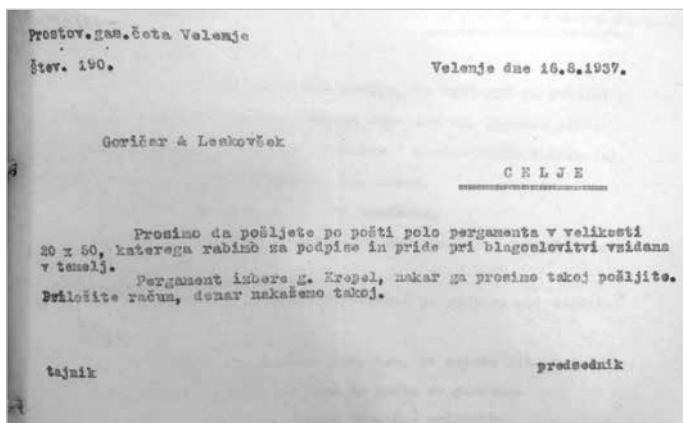

*Listino s
pesmijo in
imeni
dobrotnikov,
nekdanj vzidano
v temelje
starega
gasilskega
doma
Velenje, danes
hrani PGD
Velenje.
Foto: Ambrož
Kvartič, 2018.*

Pergamentni papir za listino so velenjski gasilci naročili 16. avgusta 1937 pri celjski papirnici in tiskarni Goričar & Leskovšek. Na poslani naročilnici so neposredno pojasnili, da ga potrebujejo za vzidano listino (glej fotografijo).

V levem zgornjem kotu pergamenta je napisana pesem nepodpisanega avtorja, čigar identitete tudi iz arhiva velenjskega gasilskega društva ni moč ugotoviti, po siceršnjem kontekstu ter slogu napisanega pa lahko upravičeno sklepamo, da gre za Rudolfa Obuja, zapisovalca predvojnih velenjskih gasilskih kronik.⁶⁷

⁶⁷ Osebna korespondenca z Jožetom Hudalesom, 2019.

*Naročilo pergamenta za vzdano listino.
Vir: Zapisnik PGD Velenje, 1937.*

*V težkih časih si Gasilski Dom gradimo
da iz njega s strumno četo pohitimo
če razlega v dan se, če razlega v noč
obupni klic v nesreči: »Na pomoč!«
Ta Dom spomin na delo žuljavih bo rok,
spomin na žrtve plemenitih src Velenja,
blagoslovi naj danes ga vsevečni Bog,
da bil bi nada boljšega življenja!
Ponosno stoj bodoči naš Gasilski Dom,
neguj v vrstah naših srčne vse vrline,
iz naših duš preženi slednji plahi dvom
v srečo in bodočnost lepe Domovine!*

Zaradi hitrega razvoja mesta in doline so velenjski gasilci do konca leta 1971 zgradili nov, sodobnejši gasilski dom na sedanji lokaciji. Stari gasilski dom na Celjski cesti so poleti naslednje leto porušili. Ob tem so še živeči gasilci, ki so štirideset let pred tem postavljali stari gasilski dom, identificirali mesto, kjer je bila zazidana listina, in 6. avgusta so jo izkopali. Pergament so posušili v senci, da ga sonce ne bi razbarvalo, ter ga nato dali v okvir in ga danes hranijo v arhi-

*Listina v temelju
starega gasilskega
doma Velenje ob
njenem izkopu leta
1972.*

*Fotografijo hrani
PGD Velenje.*

*Izkop listine leta
1972. Fotografijo
hrani Franc Pečecnik.*

vu gasilskega društva skupaj s fotografijami delovne akcije, v kateri je bila listina izkopana. Aktualni velenjski gasilski dom nima v svoje stene vzidanega ničesar.

Kulturni dom Šmartno ob Paki

Leta 1939 so v Šmartnem ob Paki po več desetletjih organiziranega kulturnega in prosvetnega delovanja na župnijskem zemljišču zgradili kulturni dom. Takrat so v vogal stavbe ob vhodu vanjo zazidali pergamentno spominsko listino, na kateri je bilo zapisano:

»Uresničila se je desetletna želja faranov, da se postavi primeren dom za vsakovrstne verske, kulturne, prosvetne, gospodarske in športne potrebe. Po daljši pripravi in nabiranju sredstev med farani in po dobrohotnosti dekana in župnika Karla Preskerja se je začela dne 1. marca 1939 pod vodstvom gradbenega mojstra, gospoda banskega svetnika Konrada Gologranca iz Celja⁶⁸, graditi na vrtni parceli nadarbine Šmartno ob Paki. Na osnovi nabrane vsote Prosvetnega društva in znatne podpore Hranilnice in posojilnice je nesebično sodelovala pri izgradnji s podporami v naturalijah in v denarju prav vsa fara v živi zavesti, da bo ta dom njihov poleg farne cerkve najljubši dom, kjer si bodo skozi rodove njihovi otroci plemenitili duha v pravi krščansko-slovenski kulturi.«⁶⁹

Na omet čez luknjo, v katero je bila listina zazidana, so vrezali letnico 1939.

Petdeset let kasneje, natančneje leta 1984, so se v vodstvu kulturnega društva Šmartno ob Paki odločili za temeljito obnovo kulturnega doma, ki je bil brez ogrevanja, z dotrajano streho in neustrezno električno in vodovodno infrastrukturo. Nosilci investicije so bili uporabniki dóma, člani društva oziroma njegovih sekcij, ki so na svojo stran pridobili podporo lokalne krajevnne skupnosti ter občine Velenje (njene Kulturne skupnosti), saj so bili pomemben nosilec kulturnega dogajanja v celotni občini. Tako je bil obnovi dodeljen del samoprispevka prebivalcev, delno pa so ga zbrali v več akcijah ,od vrat do vrat‘. Pri tem so posamezniki iz okolice prispevali

⁶⁸ Takratni celjski mestni arhitekt.

⁶⁹ Original listine danes hrani župnija Šmartno ob Paki.

tudi surovine, sploh les, ter gradbeno opremo in orodje. Obnovitvena dela so v večji meri opravili člani društva sami.

15. junija 1985 je prenovljeni dom znova odprl vrata z veliko slovesnostjo.⁷⁰ Na prireditvi so na isto mesto, kamor je bila pred tem vzidana stara listina, v škatli skupaj s kopijo stare vzidali novo spominsko listino. Nanjo so med drugim zapisali: »*Dom predajamo mlajšim rodovom in naročamo svoje in naših dedov sporočilo, da nadaljujejo bogato kulturno tradicijo kraja. Želimo, da bi v tej lepi stavbi našli toplino doma.*«⁷¹ Poleg tega so v besedilu omenili proces zbiranja sredstev ter dobrotnike, ki so prispevali tako finančna sredstva kot delo. Dogodka se spominja Mija Žerjav, takratna predsednica kulturnega društva Šmartno ob Paki, ena od pobudnic zazidanja spominske listine in ena od treh njenih podpisnic:

S: Listino smo zazidali na isto mesto, ker nam je drugim niso pustili. Niso dali soglasja, t'k da je glih tam. Je pa drugače to, da je zdaj vhod s strani, prej je bil pa s ceste.

R: Se pravi, ste vedeli za to prvo originalno zazidano listino že pred obnovo? Je bila to v Šmartnem zgodba?

S: Tega pa ne vem, a se je zanjo vedel al se ni vedelo. Ali pa se je izvedelo šele takrat pri obnovi. Da se je to šele takrat odkrilo, to pa nisem sigurna. Ker je bila tudi v vogalu – ne, tega pa ne vem.

R: Vprašam tudi zato, ker: a ste se napisati listino spomnili sami ali pa vam je tastara listina dala idejo, da bi to naredili?

S: Ja, ta tastara nam je pa dala sigurno idejo, da na tak način naprej sporočimo naslednjim rodovom, da naj ... da smo se mi potrudili spet za obnovo, naša gene-

⁷⁰ Glej: Nepodpisano, 1985, Obnovljen kulturni dom ponos vseh. *Naš čas* 23, 20. junij 1985, str. 7.

⁷¹ Bilten, 1996, 90 let kulturne dejavnosti v Šmartnem ob Paki. Šmartno ob Paki: Kulturno društvo Šmartno ob Paki. Str. 6.

racija; naslednja pa naj vzdržuje to naprej, a ne. Oni prej so napisali, da prepuščajo dom za take pa take namene in pač kasnejšim rodovom. No, mi smo pa pol tud nekej takega napisal. In mi trije smo se not na tisto listino tudi podpisali: Predsednik krajevnne skupnosti je bil Stane Prašnikar, SZDL-ja Boris Krevzel in jaz kot predsednica kulturnega društva. Vem, da smo mi trije to podpisali.

Na posušen omet so nekaj dni kasneje vrezali letnico 1985. Mesto zazidanja listin z obema letnicama je dobro vidno še danes (glej fotografijo).

Slovesnost ob otvoritvi prenovljenega kulturnega doma Šmartno ob Paki leta 1985. Na desni ob govornici je vidna odprtina, v katero so zazidali obe listini. Fotografijo hrani Kulturno društvo Šmartno ob Paki.

Mesto vzdanih listin na vogalu kulturnega doma Šmartno ob Paki z vrezanima letnicama. Foto: Ambrož Kvartič, 2018.

Industrijski objekti

S povečanjem izkopa v velenjskem premogovniku v 50. letih se je v jamo začela intenzivno vpeljevati mehanizacija. Tako so se razvili Elektro-strojni obrati – kasneje TOZD Elektro-strojni obrati, ESO in Esotech. Prvi objekt je bil v Prelogah zgrajen leta 1953, 21. novembra 1974 pa so ob navzočnosti velikega števila ljudi, med njimi predstavnikov skupščine občine, družbenopolitičnih in drugih delovnih organizacij velenjske občine ter predstavnikov gradbenih podjetij položili temeljni kamen za nove prostore. »Na slovesnosti, ki je hkrati pomenila tudi začetek izvajanja celovitega razvojnega programa delovne organizacije REK Velenje – preselitev objektov in naprav jaška Preloge na novo lokacijo –, je vse navzoče najprej pozdravil predsednik osnovne organizacije sindikata TOZD ESO Maks Cigale, ki je prebral listino, ki so jo vzdali v temeljni kamen.«⁷² (Nepodpisano 1974)

Predsednik osnovne organizacije sindikata elektrostrojnih obratov Maks Cigale je prebral listino ...

... ki sta jo sekretar osnovne organizacije ZK in predsednik osnovne organizacije ZSMS v TOZD elektrostrojni obrati Jož Jamšak ter Marjan Matijević vzdala v temeljni kamen.

*Vzidanje listine
v temelje objekta
Elektro-strojni obrati,
1974. Vir: Naš čas,
navedeno delo.*

⁷² Nepodpisano, 1974, Temeljni kamen za nove objekte. *Naš čas* 50 (X), 7. december 1974, str. 13.

S prostorom Šaleške doline je posredno povezano zazidanje spominskih listin v temelje Gorenjeve tovarne hladilniških kondenzatorjev (danes med drugim mehanskih komponent za kuhalne naprave) v Rogatcu 7. novembra leta 1974. Slovesnosti, na kateri je temeljni kamen položil predsednik tovarniške konference Zveze socialistične mladine Velenje za Gorenje Jože Krebl, so se udeležili tudi Nestl Žgank, Franjo Korun in Ivan Atelšek. Po govorih velenjskih in lokalnih govorcev so prebrali listino o izgradnji tovarne, ki so jo nato skupaj s prvim kamnom vzdali v temelje tovarne (Jerčič 1974).

V Nazarjah je nemški koncern Bosch Siemens Hausgeräte marca 1993 po dvajsetletnem poslovnem sodelovanju prevzel lastništvo nad nazarskim podjetjem Mali gospodinj-ski aparati in izgradnjo novih proizvodnih prostorov. Temelj-ni kamen zanje so položili v četrtek, 19. avgusta 1993, vanj pa sta direktor podjetja Mali gospodinj-ski aparati Jože Kuder in predsednik poslovnega odbora BSH dr. Herbert Worner vzdala listino.⁷³

*Vzidanje listine
v temelje
objekta BSH
v Nazarjah,
1993. Vir: Naš
čas, navedeno
delo.*

⁷³ JP, 1993, Iz Nazarij za vso Evropo. *Naš čas* 33, 26. avgust 1993, str. 1 in 3.

Sklep

Pregled primerov stavbne daritve v Šaleški dolini in njeni okolici zaokrožujem s krajšim interpretativnim razmislekom. Pregled mednarodnega primerjalnega gradiva ter znanstvene in strokovne literature o stavbni daritvi je namreč razkril nekaj vzorcev, ki jih lahko apliciram tudi na predstavljene primere tukajšnjega ritualnega zazidavanja predmetov v novogradnje.

Prvi vidik je stavbna daritev kot naslednica oziroma prežitek starejše stavbne žrtve. Predstavljeni primeri namreč poleg zazidanega denarja ali pijače največkrat izpostavljajo predmete, ki jih lahko razumemo kot človekove simbolne označevalce – sezname imen, osebne podatke, podpisane dokumente in podobno. Tudi v primeru zidarjevega ‚osebnega podpisa‘ lahko opazimo vzporednice tako s prakso stavbne žrtve kot s folklornim repertoarjem o arhitektovem/gradbenikovem samomoru, po katerih se stavba podira, dokler ne prejme graditeljevega življenja. Zidar z zazidanjem svojega imena postane prostovoljni ujetnik stavbe, ki jo je sezidal, s čimer je ritualnemu vidiku gradnje ustrezno.

Drugi vidik so same stavbe, za katere so bili primeri izpričani. Večina jih ima namreč v prostoru fizično in simbolno dominantno vlogo (grad, kapela, gasilski ali kulturni dom, tovarna). Zdi se tudi, da je šega pri zasebnih bivanjskih objektih izzvenela prej kot pa pri – tako v izvedbenem kot v simbolnem smislu – velikih gradbenih podvigih. Poseben simbolni potencial nosijo zgradbe z ‚javno dimenzijo‘, torej tisti objekti, ki služijo širši skupnosti in ki si jih je skupnost zgradila z lastnim vložkom dela in denarja. Pri tem sta odlična primera stari velenjski gasilski dom in kulturni dom v Šmartnem ob Paki. Ti objekti namreč sledijo ‚tradiciji‘, po kateri je stavbna žrtev/daritev v prvi vrsti rezervirana (in ne nazadnje arheološko potrjena) za velike javne zgradbe, kot so bila svetišča in mostovi. Enak simbolni učinek za lokalno skupnost nosijo tudi industrijski objekti, ki so nosilci ekonomskega razvoja nekega območja. Zdi se, da se je šega prav

pri teh objektih ohranila najdlje – tudi najmlajša, v tokratni raziskavi dokumentirana obredna zazidava, je bila opravljena na industrijskem objektu.

Tretji vidik je stavbna žrtev/daritev kot pripovedni motiv. Ta sicer v repertoarju povedk in drugih folklornih žanrov v Šaleški dolini – razen zazidane nune na gradu Turn – ni zares prisoten. Vendar se to lahko kmalu tudi spremeni. Najpomembnejši vsebinski kontekst sodobnega pripovednega gradiva v Sloveniji, ki izpostavlja v zgradbe (po nesreči) zazidane delavce, torej implicitno stavbno žrtev, je avtocestni križ, konkretnije pa avtocestni viadukti. In načrtovana hitra cesta tretje razvojne osi bo – ko bo enkrat zgrajena – pripovedno podobo tukajšnjih krajev gotovo spremenila. Pomenila bo namreč nov kontekstualni element za aktualizacijo in lokalizacijo pripovednih motivov, pri čemer za to, da bo aktualiziran motiv o zazidanih delavcih – sodeč po primerjalnem gradivu –, obstaja znatna verjetnost.

Ključna ugotovitev kratke raziskave in članka, ki je po njej nastal, pa je potrditev dejstva, da je (bila) šega stavbne daritve prisotna tudi v krajih Šaleške doline in njene širše okolice – tako dejanska ritualna praksa kot pripovedni motiv. Terensko delo, s katerim so bili zbrani v članku predstavljeni primeri, sicer pomeni zgolj nekaj prvih korakov v smer popisa in razumevanja lokalnih oblik te zanimive šege, zato se bo gotovo še nadaljevalo. Daje namreč slutiti, da se obredno zazidanega v temeljih in zidovih tukajšnjih stavb skriva še marsikaj.